

ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԱԿՈՐ ՉՈՒԱՔԵԱՆ

ՔԵՍԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԻՆ ԿԱՌՈՅՑՆԵՐԸ ՅԱՐԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒ ԲԱԺԱՆՈՒՄԷՆ ԱՌԱՋ

Բանալի բառեր – կիդիցիկ (փոքրիկ եկեղեցի), միանալ եկեղեցի, տեղաշարժեր, բնական աղետներ, յարանուանական հակամարտություններ, վիճակային արձանագրություն, ուխտավայր, սրբացուած ծառեր, գերեզմանատուն

Քեսապի շրջանին մեջ կը գտնուին փոքրիկ սրբավայրեր, որոնց ժողովուրդը կու տայ *կիդիցիկ* (եկեղեցի-իկ՝ փոքրիկ եկեղեցի) անունը: Կիդիցիկները, ըստ բերանացի եւ գրաւոր աղբիւրներու, գոնէ մինչեւ XIX դարու կէտը, երբ տեղւոյն հայութիւնը տակաւին չէր բաժնուած յարանուանական համայնքներու, եղած են գիւղական փոքրիկ եկեղեցիներ: Իւրաքանչիւր կիդիցիկի շուրջ հաւաքուած հօտը նկատուած է Հայ եկեղեցւոյ մէկ վիճակ, թեմական իմաստով՝ անկախ համայնք:

Որպէս կանոն, բոլոր կիդիցիկներու շրջափակը եղած է տուեալ շրջանի բնակչութեան գերեզմանատունը. ոմանք տակաւին գերեզմանատան դեր կը կատարեն:

Հնարաւոր չէ ամբողջապէս վերականգնել այս կառոյցներուն նախնական տեսքը՝ մեծ մասով քանդուած ըլլալով. բայց ոմանց մնացորդներէն հաստատապէս կարելի է ըսել, որ ասոնք միանալ փոքրիկ եկեղեցիներ եղած են, արեւելեան կողմի պատին վրայ կիսաշրջանակաձեւ կառոյցով մը, որ խորանի տեղ ծառայած է: Հաւանաբար ունեցած են քարէ կամարաձեւ տանիքներ եւ սրբատաշ քարերով երիզուած մուտք ու լուսամուտներ: Կամարակապ տանիքով տուն մը եւ երկու դամբարան պահպանուած են Գարատուրանի Ծովու թաղի Ս. Գեորգ կիդիցիկին մօտիկ (նկար 1):

Ամբողջ շրջանին մէջ պահուած են 15 կիդիցիկներու յիշատակներ¹: Այստեղ մեր գլխաւոր նպատակն է համադրական եղանակով մը ներկայացնել զանոնք՝ ծանրանալով անոնց ճարտարապետական իւրայատկութիւններուն, կառուցման ժամանակներուն, լքումի պատճառներուն եւ ժողովուրդին կողմէ անոնց ընկալումին վրայ:

¹ Ասոնց առաջին անգամ անդրադարձած ենք Քեսապի եւ միւս գիւղերու տեղագրութեան մէջ. տե՛ս **Չոլաքեան Յ.**, Քեսապ, հ. Ա., Հալէպ, 1995, էջ 223-393:

Քեսապի շրջանի այս լքուած սրբատեղիներուն մէջ կայ միայն մէկ հնավայր, որուն կը տրուի եկեղեցի՝ *կիղիցի* եւ ոչ *կիղիցիկ* անունը: Ատիկա Գարատուրանի ծովեզերքին, խարակի մը վրայ գտնուող *Ս. Սարգիս* եկեղեցին է: Գերեզմանատուն չունի, ինչպէս մեր օրերու եկեղեցիները: Ըստ անյայտ ձեռագիրէ մը կատարուած վկայութեան մը՝ եկեղեցին պէտք է կառուցուած ըլլայ XVI դարուն¹: Մինչեւ վերջերս պահպանուած էին կառոյցի հիմքերուն ստորին քարերը եւ արեւելեան կիսաշրջանակաձեւ պատը, որ հաւանաբար եկեղեցոյ խորանն էր. այն երեւի եռանաւ կառոյց մը եղած էր: XVIII դարու վերջին կամ XIX դարու սկիզբը այս շրջանի բնակիչները ապահովութեան նկատառումներով կը հեռացուին այդտեղէն: 1896-ին, Քեսապի հնչակեաններու անձնատուութենէն ետք, Օսմանեան կայսրութիւնը լքուած ու աւերակուած եկեղեցոյ գաւիթին մէջ կը հաստատէ մէկ սենեկանոց զինակայան մը, որ յետագային եւս ֆրանսական եւ սուրիական պետութեան կողմէ կը գործածուի նոյն նպատակով: Այս պատճառով Ս. Սարգիսի հետ ծիսական կապերը լրիւ կը խզուին: Ժողովուրդը պահած է ոչ միայն անունը, այլեւ կը ճանչնայ եկեղեցոյ պատկանող գետինը, գոր կը կոչէ Ս. Սարգիսին պատառը, այսինքն՝ հողակտորը (նկար 2):

Կիղիցիկներէն ոմանք տակաւին կը կոչուին իրենց անուններով, ինչպէս Գարատուրան գիւղի Ծովու թաղի Ս. Գեորգը, Ս. Ստեփանոսը, Մանճիկեան-Գալեմտերեան թաղերու Ս. Աստուածածինը, Քեսապի Ս. Աստուածածինը (այժմ՝ եկեղեցի), Քեսապի արեւելեան մերձակայքը՝ Ս. Ստեփանոսը, Ս. Մարութէն, Ներքի գիւղի Ս. Աստուածածինը եւ *Սիվտիկիկնը*, Քէօրքիւնէի Ս. Աստուածածինը: Պարզապէս *կիղիցիկ* անունով կը յիշուին Գարատուրանի Գայաճըզ բլուրի, Սաղտճեան թաղի, Գարատաշի հնավայրերերը եւ Վերի Պաղճաղազի տակաւին գործող գերեզմանատունը: Էքիզօլուք գիւղի գերեզմանատունը կը կոչուի Զիարաթօ, որ կու գայ արաբերէն *զիարաթ* (այցելութիւն) բառէն ու կը տրուի սրբավայրերու իբրեւ ընդհանուր անուն: 1904-ին Անտիոքի առաջնորդութեան վիճակներու ցանկին մէջ Էքիզօլուքն ալ կը յիշուի, բայց առանց եկեղեցոյ, թէեւ այդ ատեն, երեք տասնամեակէ ի վեր, գիւղը ամբողջապէս աւետարանական համայնքին մաս կը կազմէր²: Գերեզմանատան մէջ եկեղեցական կառոյցի հետքեր չեն պահպանուած, բայց անունը հոն նման կառոյցի մը եղած ըլլալը ենթադրել կու տայ:

Կարծիք կայ, որ այս թաղային կիղիցիկներէն ոմանք ուշ միջնադարուն

¹ Յովհաննէս Պաճազեան խօսելով Գարատուրան գիւղի մասին, առանց աղբիւրագիտական յստակ յղումի, կը գրէ. «Երեք դար առաջ, ըստ հին ձեռագիրի մը, Թաղէոս Վարդապետ Վանեցի ուսուցիչ եղած է Սարգիս Սոլազեանի գերդաստանին: Եւ մեծ շուքով տօնուեր է Ս. Սարգիս եկեղեցոյ յիսնամեակը» (տե՛ս **Պաճազեան Յ.**, Գիւղական պատկերներ, Պէյրութ, 2002, էջ 15): Դժբախտաբար, այս շատ կարեւոր թուացող տեղեկութեան աղբիւրին հասնիլ հնարաւոր չեղաւ մեզի: Հեղինակին կողմէ մեզի գրուած նամակի մը մէջ կ'ըսուի, թէ 1976-ի լիբանանեան քաղաքացիական կռիւներուն այդ յիշատակարանը պարփակող ձեռագիրը կը կորսուի:

² Տե՛ս «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, 1904, էջ 390:

վերակառուցուած են աւելի հին, բայց խոնարհած սրբատեղիներու վրայ: Կիղիցիկներու քարակոյտերուն մէջ գտնուած են մեծ չափի սրբատաշ քարեր, քանդակագարդ խոյակներ, խարիսխներ, սիւնի բեկորներ, որ ոմանց ոչ հայկական, շատ հաւանաբար վաղ միջնադարեան սուրիական քրիստոնէական փոքր կառոյցներ եղած ըլլալը ցոյց կու տան (նկարներ 3 եւ 4): Միւս կողմէ, որոշ կառոյցներ կը կրեն զուտ հայկական եկեղեցական կառոյցներու յիշատակներ: Այդպէս՝ Ներքի գիւղի կիղիցիկին մէջ գտնուած խաչքարը կը յիշեցնէ ԺԵ.-ԺԶ. դարու Վասպուրականի խաչքարերու արուեստը, տեղէն հանուելով տեղադրուած է կից աղբիւրի կամարաձեւ կառոյցի ճակատին (նկար 5 եւ 6): Նման փաստի մը կը հանդիպինք նաեւ Տերիւս լեռան վրայ գտնուող Արամոյի Ս. Ստեփանոս եկեղեցոյ մէջ, որ վերակառուցուած ըլլալով 1907 թուին, արտաքին պատին ագուցուած են հին կառոյցէն որոշ քարեր՝ խաչքարեր, որոնք հաստատապէս հայկական են (նկար 7):

Մօտիկ բնակավայրերու բնակչութիւնը տակաւին կիղիցիկներուն սրբութիւնը կը յարգէ եւ փոքրիկ ուխտեր կը կատարէ անոնց մէջ, պահպանուած փոքրիկ խաչքարի մը կամ յատուկ քարի մը վրայ, որ կրնայ տապանաքար մը ըլլալ: Դափնիներու խիտ պուրակով մը ծածկուած վայրը սրբացուած տարածութիւն մըն է: Սրբացուած ծառեր կրնան ըլլալ փշակաղնին, դափնին, ձիթենին եւ սօսին: Կիղիցիկներու մասին հրաշապատում աւանդութիւններ կը պատմուին, ոմանք ունին սրբավայրի տիրոջ՝ Կիղիցիկ պապուկի եւ արվանտի (վիշապ) մասին հաւատալիքներ: Ասոնք կը նկատուին սրբավայրին եւ մօտիկ աղբիւրին կամ ջրհորին ոգեղէն պահակները: Մարդիկ յարգանքով կը մտնեն տարածքէն ներս եւ այդ պուրակէն թարմ ցախ չեն կտրեր անասնոց համար:

Յայտնենք նաեւ, որ Անտիոքի շրջանին մէջ հայկական իւրաքանչիւր գաւառակ ունէր համաժողովրդական ուխտագնացութեան իր մէկ ու անփոփոխ վայրը, որ սովորաբար այդ տարածքներուն մէջ գտնուող կիսաւեր դարձած, վաղ միջնադարեան սուրիական եկեղեցական մեծ համալիր մըն էր: Այսպէս՝ Սուէտիոյ մէջ Ս. Խաչի համաժողովրդական տօնախմբութեան եւ ուխտագնացութեան վայրը Սուլթումու (Ս. Թովմաս) կոչուող տաճարական հսկայ կառոյցի մը աւերակն էր, Որոնդէսի հովիտի եւ Ռուճի շրջանին մէջ Ս. Աննայի տօնի համաժողովրդական ուխտավայրը Եագուպիէ գիւղի Ս. Աննան (նախապէս՝ Ս. Գէորգ) է, Նեպենիւս կամ Տերիւս լեռներու հայ գիւղերուն համար Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման տօնի համաժողովրդական ուխտագնացութեան վայրը Արամո գիւղին մօտիկ Ս. Աստուածածին վանքն է Ս. Գէորգ եկեղեցիով, որ հաւանաբար ի սկզբանէ հայկական է: Ս. Աստուածածինը եռախորան ժայռափոր եկեղեցի է, իսկ Ս. Գէորգը՝ քարուկիր միանաւ պագիլիք: Չաքարիա Վարդապետ վանական համալիրին մասին յիշատակութիւն մը կը մէջբերէ 1466 թիւի յիշատակարանէ մը, որ իրեն տրուած է Արիստակէս Եպիսկոպոսին կողմէն Անտիոքայ Առաջնորդ կարգուած Եփրեմ վարդապետը, Քեսապի մէջ 1864-ին: Եփրեմ Առաջնորդ իբր յիշատակարանը ընդօրինակած է եղած հին Յայսմաւուրքի մը կողքէն:

Յիշատակարանը գրուած է «Ի յաշխարհս Շամեայ ի յերկիրս Սակունեանց ի վանս Սուրբ Աստուածածնի, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գեորգեայ դէմ յանդիման գեղջն յԱրամու, թիւն ԶԺԵ (1466) Թումա Եպիսկոպոս եւ Սիմէօն քահանայ Մանգեանց եկեղեցոյ»¹ (նկար 8 եւ 9): Քեսապի գիւղերուն համար Ս. Վարդավառի տօնին համաժողովրդական տօնախմբութեան եւ ուխտագնացութեան վայրը Պալլումի (Պարլում) կիսաւեր հնավայրն էր, որ կը գտնուի Կասիոս լեռան հարաւ-արեւելեան մէկ բլուրին վրայ (1250 մ.): Հելէնիստական ճարտարապետութեան բացայայտ ոճը կրող ակերակները կը վերագրուին V-VI դարերու քրիստոնէական տաճարին, որ, ըստ ուսումնասիրողներու, կառուցուած է Զեւսի տաճարին հիման վրայ²: Լատին դքսութեան շրջանին լեռը վերանուանուած է Պարլերի (Parleri), իսկ վանքը կը յիշուի իբրեւ Abbatian Montis Parleri³: Վանքին բուն անունը չի յիշատակուիր: Քեսապցիք տեղը կը կոչեն Պարլում կամ Պալլում: Անոնք ուխտավայրի անունով Ս. Վարդավառի տօնն ալ կը կոչեն Պալլում: 1939-ին Թուրքիա-Սուրիանոր սահմանագծումին հետեւանքով Պալլումը մնաց թրքական կողմ ու դադրեցաւ համաժողովրդական ուխտավայր ըլլալէ (նկար 10):

Այժմ՝ ինչպէ՞ս բացատրել, որ այս կիլիցիկները այսօր մեզի կը ներկայանան իբրեւ ակերակոյտեր միայն, ոմանք պահելով գերեզմանատան դեր միայն, ուր այդ ժամանակներէն ոչ մէկ տապանական վիմագրութիւն մնացած է: Ե՛րբ, ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ եղած է անոնց քանդումը: Կը նշուին երեք գլխաւոր պատճառներ.

Ա. բնակչութեան բռնի տեղաշարժեր. պատմութենէն ծանօթ է, որ Անտիոքի եւ Լաթաքիոյ տարածքներու հայ եւ քրիստոնէայ բնակչութիւնը մեծ կորուստներու, կոտորածներու եւ տեղաշարժներու ենթարկուած է մանաւանդ Օսմանեան կայսրութեան շրջանին: Թուրքմէներ վերաբնակեցուած են Քեսապի հարաւ-արեւելեան Պայիր ու Պուճաք շրջաններուն մէջ, նոյնիսկ Քեսապի այժմու տարածքին մէջ⁴: Կար նաեւ քանդուած եկեղեցիները վերականգնելու

¹ **Զաքարիա վարդապետ Զմիւռնիացի**, Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից ստորագրութիւնը եւ գիւղացոց արդի վիճակը // «Միօն», 1 Յուլիս 1866, էջ 98-99:

² **Downey G.**, Ancient Antioch, Princeton University Press, New Jersey, 1963: Տեսած ենք Դոկտ. Բայրահիմ Նասհայի արաբերէն թարգմանութիւնը՝ **Կլանվին Տաունի**, Անթաքիա ալ-Գատիմա, Գահիրէ, 1967, էջ 46-47:

³ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կը գրէ. «Եւ միւս եւս վանք՝ որոյ ոչ յիշի սրբագան անուն, այլ կոչի վանք Պարլերոյ լերին (Abbatian Montis Parleri), որ իցէ թերեւս վանքն Պառլաիոյ, այն գոր յիշատակեցաք ի թիւս վանորէից Սեւ Լերանց» (Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 424): Ալիշանի ենթադրաբար արտայայտած այս միտքը որդեգրելով՝ շատեր նոյնացուցած են Կասիոսի Պալլումը Պառլաիոյին հետ: Իսկութեան մէջ չկայ Պառլաիոյ անուն վանք մը: Ատորերէն բառը, որ կը թարգմանուի «որախտ Աստուծոյ», կը տրուի Սեւ լեռան, որ յաչս քրիստոնէաներուն՝ իր բազմաթիւ եկեղեցական ու վանական կառոյցներուն համար սուրբ կը նկատուէր (**Չոլաքեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 38-39): Կասիոսը կը գտնուի Որոնդէսի գետաբերանին հարաւր ու մաս չի կազմեր Ամանոսեան լեռնաշղթայի Սեւ Լերան:

⁴ Տե՛ս Տոքթ. **Ինճեճիքեան Ա.**, Քեսապ եւ իր գիւղերը, **Չոլաքեան Յ.**, Քեսապ, հ. Գ., Հալէպ, 2004, էջ 47-48:

քմահաճ արգելքը տեղական օսմանցի պաշտօնեաներու կողմէ: Փաստ է նաև թուրք աղաներու ենթակայութեան անցած շրջաններուն հայոց գերեզմաններուն քանդումի պարագան, մանաւանդ իրենց հողերը կեավորներու թաղումներով չպղծելու մտայնութիւնը: Վերջին տեղաշարժերէն մէկը կը պատահի հաւանաբար XVIII դարու վերջերուն, 1799-1800 թուականներուն, երբ Նափուլէն Պոնափարտի բնակները արշաւած էին Եգիպտոս, իսկ անգլիական նաւատորմերը իշխելով ծովուն վրայ իրենց հսկողութեան տակ կը պահէին Միջերկրականի արեւելեան ափերը: Կը պատահի ծովամերձ բնակարաններու քրիստոնէայ բնակիչները այդ տեղերէն հեռացնելու օսմանեան հրամանը, որուն հետեւանքով կը լքուին Գարատուրանի ծովամերձ երեք սրբատեղիները՝ Ս. Սարգիս եկեղեցին, Ս. Ստեփանոս եւ Ս. Գէորգ կիղիցիկները: Նոյնը կը պատահի շրջանի միւս գիւղերու պարագային եւս: Շրջակայ բնակավայրերու բնակչութիւնը ապահովութեան նպատակներով կը հաւաքուի Քեսապ գիւղին մէջ, ուր հնագոյն թաղը Ս. Աստուածածին կիղիցիկի թիկունքին կը գտնուէր: Կիղիցիկին արեւելեան, արեւմտեան եւ հարաւային թաղամասերը կազմուած են XVII-XVIII դարերուն տեղի ունեցած տեղաշարժերու հետեւանքով:

Միայն Իպրահիմ Փաշայի Սուրիան գրաւելէն ետք (1830-1840) նախկին գիւղերէն ոմանք վերականգնած են կամաց-կամաց, Քեսապ աւանէն կամ այլ տեղերէ վերադառնալով նախկին բնակավայրերը, վերականգնելով միջավայրին մէջ գտնուող հայոց նախկին սրբատեղիներու նկատմամբ ունեցած իրենց ջերմեռանդութիւնը:

Բ. Բնական աղէտները եւս դեր ունեցած են անոնց լքումին մէջ: Միայն XX դարուն, մեր օրերուն, գետնասահքերը առին տարին քանի մը թաղամասեր՝ Քեսապի շրջանին մէջ, Գարատուրանի Վարի Թիթիգեան, Եարալեան, Գազագեան, Ղազարեան թաղերը՝ իրենց եկեղեցական, դպրոցական շէնքերով: Սողանքներ յաճախ երեւցած են շրջանին մէջ: Բնակիչները ցրուած են կամ նոր բնակավայր կառուցած են հեռու վայրերու մէջ: Գետնասահքի ենթարկուած վայրերը ժողովուրդը *խաղցուծ* (խաղցած՝ շարժած, սողանքի ենթարկուած) կը կոչէ: Այդպիսի գետիններու մէջ տակաւին կարելի է տեսնել նախկին բնակութեան հետքեր: Քանի մը կիղիցիկներ կը գտնուին յայտնապէս գետնասահքի ենթարկուած նախկին բնակավայրերու տարածքին մէջ կամ մօտիկ: Բնական աղէտներէն մէկը կը կոչուի Մուօհ՝ մահտարածամ: Կը յիշուի 1830-ական թուականներու Մուօհը, որ մեծաթիւ զոհերու պատճառ հանդիսացած է: Աւանդութիւնները կը յուշեն, որ Քեսապի եւ Գարատուրանի միջեւ Տընվըննի (տնակներ) կոչուած բնակավայրը կը լքուի Մահտարածամի հետեւանքով: Հին կիղիցիկներուն հետքերուն եւ անոնց շուրջ գտնուող գերեզմաններուն անյայտութեան պատճառներէն մէկն ալ խիտ անտառի խեղերանքն է, հողի թանձր շերտով անոնց ծածկուած ըլլալը:

Գ. Յարանուանական հակամարտութիւնները. 1840-1850-ական թուականներուն շրջան մուտք կը գործեն քրիստոնէայ օտար քարոզչութիւնները, ամերիկացի եւ անգլիացի բողոքական միսիոնարները, հայ կաթողիկէ

վարդապետները Չմմառէն ու իտալացի փատերաները Իտալիայէն: Անոնք մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն ոչ միայն Քեսապի, այլև ամբողջ Անտիոքի հայաշատ շրջաններուն մէջ: Խնդիրն այն էր, որ Օսմանեան իշխանութեան նախորդ դարերուն Հայ եկեղեցին մեծապէս կորսնցուցած էր իր թեմական իշխանութիւնները: Վերացած էին Անտիոքի, Լաւողիկէի եւ Աֆամիոյ առաջնորդութիւնները, անուանապէս կար Անտիոքի առաջնորդարանը, որ դարերէ ի վեր չունէր իր թեմակալը: Փաստօրէն տեղւոյն հայերը զրկուած էին հայ թեմական գերատեսչութեան մը իրաւ իշխանութենէն:

1813-էն ետք, երբ Բարձրագոյն Դրան կարգադրութեամբ կը վերացուին տեղական կառավարութիւնները եւ Անտիոքը կը մտնէ Հալէպի կուսակալութեան գերատեսչութեան տակ, կ'ենթադրուէր, որ Բերիոյ թեմի Առաջնորդարանը, Սոյո Կաթողիկոսին արտօնութեամբ, սկսէր զբաղիլ այս վիճակներով, տրուած ըլլալով որ Հալէպը Անտիոքի հայաբնակ գիւղերուն ամենամօտիկ թեմական կեդրոնն էր: Անուանապէս, Ռուճի հայութիւնը՝ Պէլլանի, Անտիոքի, Սուէտիոյ եւ Քեսապի հետ Սոյո Կաթողիկոսական Աթոռին պատկանող Բերիոյ (Հալէպի) Հայոց Առաջնորդական թեմի վիճակներ էին, իսկ Լաթաքիան, Ղնեմիէն ու Արամօն կը նկատուէին Երուսաղէմի Պատրիարքական վիճակներ:

Այս պարապութենէն կ'օգտուին օտար միսիոնարութիւնները, որոնք 1840-ական թուականներու կէսերուն՝ շրջանին հայաբնակ գիւղերը կը թափանցեն: Մանաւանդ Քեսապի, Անտիոքի, Պէլլանի եւ Սուէտիոյ շրջաններուն մէջ բողոքական եւ կաթոլիկ քարոզչութիւնները շատ արագ կերպով մեծ յաջողութիւններու կը հասնին ամէնէն առաջ գիւղացիներու հիմնական պէտքերուն հասնելու փաստով: Այսպէս՝ անոնք հիմնեցին մանչերու եւ աղջկանց առանձին, մինչեւ իսկ մեծահասակ կանանց ու այր մարդոց գիշերային դպրոցներ: Լքուած գիւղերը յանկարծ ունեցան դպրոց ու եկեղեցի: Ժողովուրդը մեծապէս կը տանջուէր ծանր հարկերէն եւ պետական մարդոց եւ աղաներու խժոժութիւններէն, մինչ նորեկ օտարները պետական բարձրագոյն աստեաններուն քով ազդեցութիւն ունէին եւ աղայական շրջանակին մէջ ազդեցիկ միջամտութիւններ կատարելու կարողութիւն: Անոնք կրցան ժողովուրդին ապահովութիւն ներշնչել: Աղքատախնամի եւ բժշկական մեծ ծառայութիւններով՝ կրցան սիրաշահիլ աղքատ զանգուածը ու գիւղատնտեսութեամբ կամ առեւտուրով զբաղող ընտանիքներուն առջեւ գործի հնարաւորութիւններ բացին:

Օտարադաւանները Օսմանեան պետութենէն շուտով անկախ համայնքային իրավիճակ (միլլէթ) կը ստանան: Նախկին գիւղական համայնքային դրութիւնը կը քայքայուի: Համայնքները կը վերակազմուին ոչ թէ ըստ բնակավայրի, այլ՝ ըստ դաւանանքի, յարանուանական հիմունքով: Նորակազմ համայնքներու եւ հայ առաքելական եկեղեցւոյ հաւատարիմ մնացած հատուածներուն միջեւ կը սկսի թէժ հակամարտութիւն մը յատկապէս տեղական թաղային կիղիցիկներու եւ անոնց շուրջ գտնուող գերեզմանատուններուն շուրջ:

Եկեղեցւոյ տիրելու փորձերը կը յանգին կա՛մ փլուզման, կա՛մ լքման: Գարատուրանի Մանճիկեան-Գալէմտէրեան թաղի կիղիցիկը 1858-ին կը

վերանորոգուի, բայց երկար ատեն կանգուն չի մնար: Գիւղի մեծաւոր, կաթոլիկութեան յարած Յովհաննէս Ղալանտէրը կը քանդէ եկեղեցին: Վեճերը կը սաստկանան: 1862-ին Պոլսոյ Ազգային Վարչութեան միջոցով յատուկ հրամանագիր (ֆէրման) կը բերուի եկեղեցւոյ վերանորոգութեան համար, բայց Օրտուի միւտիրը (կառավարիչ) արգելք կը հանդիսանայ՝ նորադաւաններուն կամքը կատարելու համար: Ահա թէ ինչ կը գրուի այս մասին. «Խալատուրան¹ գիւղը, որ Քեսապէն մէկուկէս ժամ հեռու է ըսինք, 50 տուն հայ լուսաւորչական ժողովուրդ կան, որոնք ունին իրենց սեպհական ազգային եկեղեցին, զոր վեց տարիէն ի վեր նորոգած էին: Սոյն եկեղեցւոյն կից ու իբր անոր բակին միջովը հռովմէական հայու մի տունը կայ, Ղալանտէր Յովհաննէս անուն: Այս անձը բաւական խօսքի տէր ըլլալով, հակառակութեան ոգւոյ շարժեալ փլցնել կու տայ նորոգուած եկեղեցին ի նախատինս հայոց. կը բողոքեն աղքատ ժողովուրդք բայց մտիկ ընող չկայ: Քանի մի առաջնորդներ եկան գացին, եւ եկեղեցւոյ շինութեան հրամանագրին զօրութեամբը, զոր Տէր Գեորգ անուն քահանայն Պօլիս գացած ու հանել տուած էր 1862-ին Ազգային Վարչութեան միջոցով, ոչ ոք կարողացած է իրաւունքը մտիկ ընել տալ Օրտու գիւղի բռնաւոր միւտիր Մէհմէտ աղային, որ 40 տարիէ ի վեր միւտիրութիւն կ'ընէ այն կողմերը: Ասիկա հռովմէականաց կողմը պաշտպանելով եւ ակնածելով անոնցմէ՝ Բերիոյ կողմէն միշտ օգնութիւն գտնելուն համար, բնաւ ամենեւին հայոց իրաւանցը ունկնդիր չ'ըլլար, եւ անոնց բողոքներուն միշտ ունկնախից է: Խեղճ հայը այս օրուան օրս 50 տնուոր առանց եկեղեցւոյ մնացած է մէկ հռովմէականի մի հակառակութեան երեսէն»²:

Նոյն գիւղի Սաղտրճեան թաղի կիղիցիկը կը գործէր մինչեւ XIX դարու կէսերուն: 1860-ական թուականներուն, կից թաղը ամբողջ բողոքականութեան կը յարի, նոյնպէս շրջակայ կալուածներուն քեսապցի կալուածատէրերը: Եկեղեցին եւ կից գերեզմանատունը կռուախնձոր կը դառնան: Առաքելականները չեն ընդունիր, որ անդրոշմ մնացած բողոքականները թաղուին գերեզմանատան մէջ, բողոքականներն ալ չեն ուզեր, որ միւսերը իրենց թաղումները հոն կատարեն: 1880-ականներուն բողոքականները կ'ունենան անջատ գերեզմանատուն, իսկ կաթողիկէներն ու առաքելականները՝ համատեղ: Կիղիցիկը կը քանդուի, բայց մինչեւ 1947-ի հայրենադարձութիւն՝ հոն մարդիկ պարբերաբար մատաղ կը զենէին: 1997-ին գետնասահքը թաղեց ինչ որ մնացած էր անկէ, խորանը եւ մէկ երկու տապանասալ, հայատառ թրքերէն արձանագրութեամբ:

Քեսապի այժմու Ս. Աստուածածին եկեղեցին այն ատեն փոքրիկ միանաւ կիղիցիկ մըն էր: Առաջին վիմագիր արձանագրութիւնը կու գայ 1809 թուականէն.

¹ Գալատուրան կամ Գարատուրան: Հեղինակը հոս նկատի ունի միայն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շուրջ գտնուող թաղերը: Գարատուրանի վարի թաղերը ունէին իրենց կիղիցիկները:

² **Չաքարիա վրդ. Զմիւռնիացի**, Թղթակցութիւն Լաթաքիոյ // «Միօն», 1866, էջ 152:

«ԿԱՍՕՔ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹ(ԵԱՍ)Բ Ա(ՍՏՈՒ)ԾՈՅ ՆՈՐ/ՈԳԵՑԱԻ ԺԱՍՍ ՍԵԿ(՞) Ս(ՈՒՐԲ) ՅԵԿԵ(ՂԵ)ՑԻՍ Ս(ՈՒՐԲ)/ ՅԱ(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾԻՆ Ի ԹՎԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅՈՑ Ի /ՌՄԾԸ (1809)ԻՆ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈ(Ի)ԹԵ(Ա)Ն Տ(ԵԱՌ)Ն /ԿԻՐԱԿՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԵՒ ԱՌԱՋՆ(ՈՐԴ)Ո(Ի)ԹԵ(Ա)Ն ՄԻՔԱ(Յ)ԷԼ ՎԱ(Ր)-Դ(Ա)ՊԵՏԻՆ, ՈՐ ՊԱՏՃԱՌ ԵՂ(Ա)Ի»¹ (նկար 11): Բողոքական նորադասանները այստեղ եւս տիրելու փորձ կը կատարեն: Տ. Մարկոս քահանան բողոքականութեան կը յարի: Մայր համայնքը թէեւ եկեղեցին փրկել կրնայ, բայց գերեզմանատան շուրջ վեճերը կը շարունակուէին: Ծնունդով բողոքական մեռելները միեւնոյն գերեզմանատան մէջ թաղելու պարագան կը յուզէր մայր համայնքը: Կար նաեւ տեղի նեղութեան պարագան: Գերեզմանատունը կը տեղափոխուի: 1880 թուին տ. Ստեփան քին. Գապագեանի ջանքերով նախկին կիղիցիկը հիմնովին կը վերանորոգուի իր մէջ առնելով գերեզմանատան տարածքն ալ ու կը դառնայ երկու շարք փայտեայ սիւներու վրայ կանգնած, հողէ տանիքով, եռանաւ ու եռախորան եկեղեցի մը: Եկեղեցւոյ հարաւային մայր դրան վրայ կայ արձանագրութիւն. «ԱՅՍ Է ԼՈՒՍԱԻՈՐ-Չ/ԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՀԱ/ՅՈՑ Ս(ուրբ) ԵԿԵՂԵՑԻ, ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՅԱՄԻ Տ)ԵԱ)ՌՆ/ 1880 Ի ՔԷՍԱՊ»: Պատին արտաքին երեսը անսուաղ էր: Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ կը կառուցուին երիցատունը եւ դպրոցը: Բակի գերեզմանոցի աճիւնները կը հաւաքուին մէկ տեղ: 1903-ին կը կառուցուի եկեղեցւոյ արեւմտեան պատի հարաւային զանգակատունը, կայ արձանագրութիւն. «ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՅՍ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆՍ ԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ 1903 ՀՈԿՏ. 20»: 1909-ի Աղէտին միակ եկեղեցական շէնքն է, որ հրոյ ճարակ չի դառնար: Համալիրը 1960-ականներէն ի վեր կ'ենթարկուի ներքին եւ արտաքին մեծ բարեփոխութիւններու, եկեղեցին կ'օժտուի երկրորդ զանգակատունով ու կեդրոնի գմբէթով եւ Հալէպի սղոցարաններէ բերուած քարով կ'երեսպատուի:

Նախկին եկեղեցիներուն տիրելու կամ զանոնք քանդելու նորադասաններու վարքագիծը կը տեսնուի Քեսապի շրջանի մերձակայ հայկական միւս բնակավայրերուն մէջ եւս: Այսպէս՝ լատին քարոզչութիւնը Ճարր Շուղուրի Գնիէ գիւղ կը մտնէ 1878 թուականին: Կը լատինանայ գիւղի Ս. Կիպրիանոս եկեղեցւոյ տ. Մեսրոպ քին. Նազլեանը եւս: Մայր եկեղեցւոյ հաւատարիմ մնացած քանի մը ընտանիքները իշխան Հաննէի գլխաւորութեամբ քանի մը տասնամեակ յամառ պայքար կը տանին եկեղեցին պահելու համար: Բերիոյ Թեմի առաջնորդարանի եւ Պոլսոյ պատրիարքարանի միջոցով դատական գործեր կը բացուին: Լատինները կը յաջողին դատական գործերը իրենց ի նպաստ դարձնելու: Լատինները 1906-ին հիմնայատակ կը վերացնեն Ս. Կիպրիանոս եկեղեցին եւ հայոց հին գերեզմանատունը՝ տարածքը առնելով լատինաց վանքին շրջագիծէն ներս²:

¹ Քորթոշեան Բ., Քեսապի շրջանի պատմական յուշարձանները, ՀՃՈՒ հիմնադրամ, Երեւան, 2014, էջ 8:

² Տե՛ս **Չոլպեան Յ.**, Անտիոքի մերձակայ Ռուճի հովիտի հայերը (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն), Անթիլիաս, 2006, էջ 122-148:

Նորադարձանները կը սկսին կառուցել իրենց նոր եկեղեցիները. ասոնք արդէն թաղային փոքրիկ եկեղեցիներ չեն, այլ նոյն յարանուանութեան պատկանող քանի մը գիւղերու կամ ամբողջ շրջանի բնակչութեան եկեղեցիները: Բողոքական առաջին համայնքը կը ստեղծուի Քեսապի մէջ 1853-ին, 1859-ին կը կառուցէ աւելի քան հազար հոգի ընդունող իր մեծ եկեղեցին, երկրորդ համայնքը կը կազմուի Գարատուրան՝ 1873-ին, երրորդը՝ Էքիգօլուք՝ 1882-ին, չորրորդը՝ Քէօրքիւնէ՝ 1898-ին¹: Կաթողիկէ համայնքը կը ստեղծուի 1957-ին, համայնքի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին կը կառուցուի 1860-ին, ոչ փոքր քան բողոքականաց եկեղեցին: Շրջանի բոլոր կաթողիկէները միաւորուած են մէկ համայնքի մէջ²: Լատին Թէր Սանթ առաքելութեան իտալացի վարդապետները կ'երեւին շրջանին մէջ ու 1904-1946 երկու լատինաձէս կաթողիկէ համայնքներ կը կազմակերպեն՝ կեդրոն ունենալով Քեսապի եւ Վարի Պաղճաղազի իրենց վանքերը³: 1946-ին Կարտինալ Աղաճանեանի ջանքերով լատինաձէս այս համայնքները կը լուծուին հայ կաթողիկէ համայնքին մէջ: Քեսապի լատինաց վանքը կ'անցնի Քեսապի կաթողիկէ հայոց ժողովրդապետութեան սեփականութեան, իսկ Վարի Պաղճաղազ գիւղի վանքը՝ Հալէպի կաթողիկէ Առաջնորդութեան՝ իբրեւ ամառանոց:

Ամբողջ շրջանի առաքելական համայնքը կը սահմանափակուի միայն Քեսապի Ս. Աստուածածին եկեղեցիով եւ մէկ քահանայով: 1890-ին Մկրտիչ կթղ. Քեֆսիզեան Գարատուրան կ'այցելէ ու տեսնելով որ վերի թաղի կիղիցիկի դատական խնդիրը շատ պիտի երկարի՝ կը թելադրէ, որ գիւղացիները նոր եկեղեցի մը կառուցեն ամբողջ գիւղին համար: 1890-ին կը կառուցուի Գազազեան թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, կ'ունենայ քահանայ⁴:

Թաղային միւս կիղիցիկները կա՛մ ամբողջապէս կը լքուին, կա՛մ ալ գերեզմանոցներու դերը կը շարունակեն կատարել:

¹ Գարատուրանի նախկին ժողովարանի փոխարէն 1908-ին կը կառուցուի վերջին եկեղեցին: 1909-ի Աղէտին կը հրկիզուին Քեսապի եւ Էքիգօլուքի եկեղեցիները: 1909-ին կը սկսի Քեսապի Ս. Երրորդութիւն, իսկ 1911-ին Էքիգօլուքի Էմմանուէլ եկեղեցիներու կառուցումը: Երկուքն ալ կիսաւարտ կը մնան Մեծ եղեռնի պատճառով: Առաջինը կ'աւարտի 1970-ին, իսկ երկրորդը՝ 1956-ին: Քեսապի եւ շրջակայքի հայ աւետարանական համայնքներու կազմութեան ու եկեղեցիներու մասին տե՛ս **Խրոբեան Տ. Ճ.**, Ոսկեմատեան Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան (1848-1948), հ. Ա., Պէրուլթ, 1950, էջ 347-374, Վեր. **Թիլքեան Կ.**, Իննսունհինգամեակ Քեսապի Հայ Աւետ. Եկեղեցոյ (1848-1948), Պէրուլթ, 1948:

² Քեսապի մէջ Հայ կաթողիկէ համայնքի կազմութեան եւ պատմութեան մասին տե՛ս **Աղամեան Հ. Պ.**, Անտիոքի Անտոնեան Թեմը Եւ Քեսապի Ու Շրջակայքի Հայ Կաթողիկէ Առաքելութիւնը (1851-1946) // «Աւետիք», 1946, թիւ 7-8, էջ 148, **Շերամեան Կ. Վ. (Պեօճիքեան Կոմիտաս** վրդ.), Պատմական Ուրուագիծ Քեսապի Հայ Կաթողիկէ Համայնքին // «Զուարթնոց», 1984, թիւ 5, էջ 35:

³ Վանահայր Սապաթինո տել Կայծոյի ջանքերով 1927-ին կ'ամբողջանայ Քեսապի լատինաց վանքի շինարարութիւնը՝ եկեղեցի, երիցատուն եւ դպրոց:

⁴ 1942-ի գետնասահքին եկեղեցին կը կործանի: 1962-ին կը կառուցուի նորը, որ 2009-ին հիմնովին կը վերանորոգուի:

Այսուհանդերձ հին կիդիցիկներէն ոմանք ժողովուրդի հոգեւոր կեանքէն դուրս չեն ելլեր: Մինչեւ այսօր ոմանք խնդրարկու այցելուներ ունին, ուխտավայրեր են: Յիշենք հետեւեալները.

Գարատուրանի ծովափնեայ հնավայրի հարաւային պատի արեւելեան անկիւնին, մինչեւ այսօր գործող գերեզմանատան տարածքին մէջ, կը գտնուի *Ս. Գէորգը*: Խորանը եւ գաւիթի պատերը տակաւին կիսականգուն վիճակի մէջ են: Ներքին պատերը մինչեւ հիմք քանդուած են: Մասամբ կանգուն են պարիսպի արեւելեան եւ հարաւային պատերը: Որպէս շինանիւթ գործածուած է տեղական կոշտ կտրուած քարը եւ կրաշաղախ: Ունի դէպի արեւելք երկարող 3x7 քառ. մէթր տարածութիւն: Խորանը կը գտնուի արեւելեան պատին կեդրոնը, փոքրիկ պատուանդանի մը վրայ: Նոյն պատին աջ կողմը պարզ գետաքարի մը թեթեւօրէն յղկուած մակերեսին վրայ կը նկատուի հայերէն արձանագրութիւն մը: Չորս տողանի արձանագրութիւն է, իւրաքանչիւրը շուրջ 18 սմ. երկարութեամբ: Անոր կողքին կայ 9 սմ. բարձրութեամբ հաւասար թելերով փոքրիկ խաչ մը: Վերձանման քանի մը փորձեր կատարուած են: Վերջերս Բաֆֆի Քորթոշեան գրչագիրը աւելի ամբողջական վերձանումը ցոյց կու տայ. ...*(կ)ամովն(՞) գեկե(դե)ց(ի)ս(՞)...* *անուն սրբոյն Գէորգայ, յ(ի)շ(ա)տ(ա)կ հոգոյ մ(ա)հ(տես)ի Աւետիքին ՌՄԺԹին (1770)*¹ (նկար 12): Կը նկատուի շրջանի հնագոյն հայերէն վիմագիր արձանագրութիւնը:

Ս. Գէորգի հիւսիսարեւմտեան պարսպապատ տարածքը գերեզմանատուն է: Մինչեւ օրս կը շարունակուի մնալ Ծովու թաղի հայոց գերեզմանատունը: Նախորդող դարերու տապանաքարեր չեն պահպանուած: Քարակոյտերու մէջ երեւցող բոլոր տապանաքարերը կու գան 1920-ականներէն ետք (նկար 13):

Գարատուրանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ թաղականութիւնը 1960-ական թուականներէն ետք Վարդավառի տօնին հոս քանի մը տարին մէջ մը կը կազմակերպէ ուխտագնացութիւն, կը կատարուի յատուկ պատարագ:

Սիրելի սրբավայր է վերին Գարատուրանի մէջ Մանճիկեան-Գալէմտեան թաղի *Կիդիցիկը*, որ կը կրէր *Ս. Աստուածածին* անունը: Տեսանք, որ կը վերանորոգուի 1858-ին եւ կաթոլիկութիւն դաւանած Յովհաննէս Ղալամտերի ձեռամբ կը քանդուի 1862-ին: Ունի 7x3 մ. տարածութիւն եւ խճասալիկներով յատակի պատառիկներ: Պահպանուած է պատերուն եւ արեւելեան կողմի կիսաբոլոր խորանի հիմքի մէկ-երկու շարքի քարերը: Անկէ մնացած է պարզ գետաքարի վրայ ցցուն փորուածքով պարզուկ խաչքար մը (նկար 14): Շուրջը կայ բաւական ընդարձակ դափնիներու պուրակ մը, որ հաւանաբար հին գերեզմանատան տարածքն է: Մնացած են երկու տապանաքարեր, մէկը շարդուած, կը կրէ 1864-1888 թուականը, իսկ միւսը անվնաս մնացած է՝ «*Մանճիկեան Օհաննէսըն օղլու Կարապետին տօղիշը 1842, վէճաթը 1885 Փեւր. 4*» (Մանճիկեան Օհաննէսին որդի Կարապետին ծնունդը 1842, մահը՝ 1885 Փետ-

¹ Քորթոշեան Բ., նշվ., աշխ., էջ 21:

րուար 4)¹: Տապանասալը վերջերս ամրացուած է պեթոնէ քառանկին պատուանդանի մը վրան: XIX դարու վերջաւորութեան երկու համայնքները՝ առաքելական եւ կաթողիկէ, կը համաձայնին ու նոր գերեզմանատուն մը կ'ունենան գիւղէն քիչ մը հեռու տեղ մը (Սուսիը): Կիղիցիկը կը մնայ վերի թաղերու բոլոր հայոց սիրելի ուխտավայրը, ուր մատաղ կը գենուի ու *կիղիցիկ սայուր* կը բաժնուի հնավայրին մէջ աճած փշակաղնիի շուքին: Այստեղ 1981-ին թաղեցիք պեթոնէ խորան մը կը շինեն ի յիշատակ եկեղեցւոյ մօտիկ հնամենի ջրհորին մէջ արկածեալ գոհերուն: Աստուածնայ տօնի առթիւ այստեղ կաթողիկէ համայնքը ուխտի կու գայ եւ կը հետեւի Պատարագին: Կաթողիկէ հայոց կողմէ հնավայրին տիրելու դատերը ատենը մէջ մը կը նորոգուին:

Ժողովուրդին մէջ հաւատք կայ, որ կիղիցիկը ունի իր պահապանները, ինչպէս երազներու մէջ յայտնուող *Կիղիցիկ Պէպէօր* (Կիղիցիկ պապուկը) եւ անոր ընկերակից եղջերաւոր օձը կամ *արվանտը* (վիշապը), որ իբր կը բնակի հնավայրի քարքարուտներուն ու մօտիկ *գապ* կոչուող աղբիւրին ընդերքը: Ոչ ոք կը համարձակի սրբավայրի ծառերէն ցախ կամ փայտ կտրել կամ անոր սահմանները գողնալով իր տարածքը մեծցնել:

Միւսը՝ *Ս. Մարութէ*, կը գտնուի Քեսապի եւ Ներքի գիւղի միջեւ, Մամաս կոչուող վայրին մէջ, փշոտ կաղնիներու խիտ պուրակով մը ծածկուած ժառոտ բլուրի մը վրայ: Ան արեւմտեան պատին վրայ երեք խորշեր ունի, կեդրոնի խորշը խորանաձեւ է, իսկ կողմի երկու խորշերը՝ քառանկին: Տարածքը պարսպապատ է, մուտքը՝ արեւելքէն: Այժմ մեծ թիւով այցելուներ ունի:

¹ Ծանօթ չըլլալով այս եկեղեցւոյ պատմութեան՝ անոր աւերակներուն առջեւ օտար հնախոյզեր ոչ ճիշդ եզրակացութիւններ ունեցած են, թիրիմացաբար գայն կապելով բիւզանդական շրջանին: Ֆրանսացի հնախոյզեր կը գրեն. «Կասիոսի հիւսիսային գառիթափին վրայ (պէտք է ըլլայ հարաւային) գտնուող Գարատուրան գիւղին մէջ ծառագարդ պուրակով վայր մը կայ, որ կը վայելէ շրջանի հայերուն մասնաւոր հոգածութիւնը եւ ուր ոչխարներ կը գոհուին անոնց կողմէ: Ճիշդ այս վայրին մէջ կրցանք գտնել բիւզանդական շրջանէն մնացած եկեղեցիի մը հետքերը: Իր կառոյցէն մնացած է միայն հիմնաքար մը փոքր չափագրութիւններով, երկարութիւնն է 9.50 մ., իսկ լայնքը՝ 6.25 մ.: Միակ գաւիթը կը վերջանայ արեւելեան ուղղութեամբ կիսաշրջանակաձեւ ծայրամասով: Տեղւոյն վրայ գտանք խճաքարի մաս մը, զանազան խորանարդաձեւ գունաւոր քարերով (սեւ, դեղին, ձերմակ, կղմինտրագոյն), որոնք ազուցուած են թանձր շաղախի վրայ: Գտանք նաեւ քար մը բարձրաքանդակ խաչով, որուն չափերն էին 20 սմ. բարձրութիւն եւ 16 սմ. լայնք: Մօտակայ դաշտին մէջ գտնուեցան բազմաթիւ հին անօթներ եւ բիւզանդական շրջանէն դրամներ: Արդէն անցեալին այս վայրին մէջ գերեզմանաքար մը եւ տապանաքարի մը մէկ կտորը նկատուած է (**Jalabert L. et Monterde R.**, *Inscriptions Greques et Latins de Syrie*, t. III, Paris, 1953, *Inscriptions n° 1232 et 1233*): Նոյնը տեսած ենք **Սաասուէ Կ.**, Հայերու Ներկայութիւնը Սուրիական Ծովափին Վրայ // «Գեղարդ» տարեգիրք, գիրք Բ., Հայկէպ, 1976-1978, էջ 273): Օտար հնախոյզերը չափագրութեան մէջ նկատի առած են մատուղը իր շրջափակին մէջ առնող յետագային շինուած ցածկէկ պատը եւ ոչ բուն մատարան հիմքի պատը: Պէտք է նշել, որ Գարատուրանի բոլոր կիղիցիկներն ալ, հին թէ նոր, ունին նոյն ձեւը. «Գաւիթը կը վերջանայ արեւելեան ուղղութեամբ կիսաշրջանակաձեւ ծայրամասով»: Նշուած տապանաքարերն ալ վերը նշուած հայատառ թրքերէն տապանաքարերն են ու կը վերաբերին XIX դարուն: Ասոնք լուրջ տուեալներ չեն կրնար ըլլալ Գարատուրանի այս եւ միւս կիղիցիկները բիւզանդական համերելու (տե՛ս **Չոլաքեան Յ.**, Քեսապ, հ. Ա., էջ 554, ծանօթ. թիւ 51):

Հրաշքներ կը պատմուին անոր մասին: Ուխտաւորներ հոն գոհեր կը մատուցեն, ուխտեր կը կատարեն, գումար կը դնեն խորանին: Անհաւանական չէ, որ ան հին դամբարանի մը մնացորդը ըլլայ: Ուխտավայրը կը գտնուի Քեսապի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ թաղականութեան խնամքին տակ (նկար 15 եւ 16): Արեւելեան մուտքով նման ժայռափոր դամբարան մը կայ Ներքի գիւղի մէջ: Մէկ արտաքին պատով երկգմբէթ իրար կից երկու դամբարաններ կան նաեւ Գարատուրան Գիւղի ծովափին, Ս. Սարգիս աւերակ եկեղեցոյ մօտիկ: Ասոնք սրբավայրեր չեն նկատուիր:

Ներքի գիւղը Ս. Աստուածածին կիղիցիկը կը գտնուի աղբիւրին առջեւ, վիթխարի սօսիին մօտիկ գերեզմանատան տարածքին մէջ: Սրբավայրին հիմքերը, խոյակ մը, սինի մը պատուանդանը տակաւին կ'երեւին: Սրբավայրին պատկանող խաչքարը տեղադրուած է կից աղբիւրի կառոյցին մէջ: Ան յստակ կերպով ԺԵ.-ԺԶ դարու հայկական խաչքարային արուեստի յատկանիշները ունի: Ըստ աւանդութեան՝ ներկայիս Քեսապ-Ներքի գիւղ տարածքին առաջին բնակավայրն է ասիկա: Յետագային բնակիչները ապահովութեան նկատառումներով կը մեկտեղուին Քեսապի մէջ: Ժողովուրդը առ այսօր Քեսապը *Գիւղ* (Գիւղ) կը կոչէ, իսկ նախկինը՝ *Նըրքը Գիւղ* (Ներքի Գիւղ) կամ *Էսկիրան* (թրք. Էսկի Էօրան՝ հին գիւղ): 1939-ի սահմանագծումին հետեւանքով՝ Քեսապի համաժողովրդական ուխտագնացութեան վայրը՝ Պալլում (Պարլում), կը մնայ Թուրքիա: Քեսապի Առաքելական եկեղեցին կ'որոշէ համաժողովրդական ուխտագնացութեան օր ընել Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման Երկուշաբթին ու ուխտագնացութեան վայր կը նշանակէ Ներքի Գիւղի Կիղիցիկը: Կիրակի երեկոյ կը կատարուի մատաղներու զենում, կը սկսին մինչեւ լոյս տեւող ժողովրդական հանդեսներ, Երկուշաբթի կը պատարագէ Բերիոյ թեմի առաջնորդը եւ կ'օրհնէ հերիսան: 1959-ին, անոր կից կառուցուեցաւ Ս. Աստուածածին մատուռը. ունի երկաթ-պէթոնէ կառոյց: Կը գտնուի Քեսապի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ թաղականութեան խնամքին տակ (նկար 17):

Գիւղի առաքելական եւ կաթողիկէ համայնքներու ընտանիքները իրենց մեռելները կը շարունակեն թաղել հին կիղիցիկի տարածքին մէջ գտնուող գերեզմանատան մէջ: Աւետարականները կը գործածեն Քեսապի գերեզմանատունը:

Ներքի գիւղէն արեւելք, Թուրքիոյ սահմանագիծին մօտիկ կը գտնուի ուրիշ կիղիցիկ մը՝ *Միվտիկի* կամ *Միպտիկէն*: Բարբառային անունը կը բացատրուի իբրեւ Սուրբ Տիկին, որ համարժէք է արաբերէն *Մէխտաթ Ազրաս* անուան (Ս. Կոյս): Սրբատեղին փոքրիկ բլուրի մը վրայ գմբէթաւոր փոքրիկ կառոյց մըն էր, ճիշդ սահմանին վրայ, միակ շէնքը այս ամբողջ ամայութեան մէջ: Վերջերս թուրք սահմանապահները ուժանակով պայթեցուցին մատուռը, հիմքէն քանդեցին զայն: Լաթաքիոյ յոյն օրթոտոքսները իբրեւ ուխտավայր կառուցեցին երկաթ-պոթոնէ նոր մատուռ մը, սահմանէն քիչ հեռու: Լաթաքիոյ յոյները հոս Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման Կիրակի օրը կը կազմակերպեն համաժողովրդական ուխտագնացութիւն: Կը պատարագէ

յունաց առաջնորդը: Միպտիկէնի ուժին կը հաւատան շատերը՝ հայ, յոյն եւ այլազգի: Աւանդութիւններ կը պատմուին անոր մասին:

Քէօրքիւնէ գիւղին հարաւարեւելեան կողմը մինչեւ ԺԹ. դարուն սկիզբը կանգուն եղած է Ս. Ստեփանոս կիղիցիկը, որուն ատերակներուն շուրջ գիւղացիք տակաւին կը թաղեն իրենց մեռելները: Գիւղի տարեցներէն Սիրվարդ Աբելեանը, ծնեալ Չելեպեան, կը պատմէր, թէ իր մեծ հօր հայրը՝ Ստեփանոս անուն, եղած է մատրան վերջին եկեղեցականին՝ Տէր Ստեփանոսի մտերիմ բարեկամը: Իբր Տէր Ստեփանոս կը ցաւի եղեր իր խեղճացած հօտին ու անջքացած եկեղեցոյ համար: Ան խնդրած է գիւղացի Ստեփանոսէն, թէ «երբ մեռնիմ, զիս եկեղեցոյ դուռը թաղեցէք»: Սուրբ մարդ նկատուած է Տէր Ստեփանոսը: Ծերունի հոգեւորականը կ'անյայտանայ: Գիւղացիք ի գուր կը փնտռեն զինք երկար ժամանակ: Հաւատք կայ, թէ ոգեղինացած դէռ կ'ապրի այդ սուրբ վայրին մէջ, ուր ոմանց կը յայտնուի քունի ընթացքին, ճիշդ Գարատուրանի վերի թաղի սրբավայրին մէջ ապրող Կիղիցիկ Պապուկին պէս:

Տէր Ստեփանոսէն ետք մատուռը ուրիշ եկեղեցական չ'ունենար: Կը լքուի, կը քանդուի, բայց իր սրբութիւնը չի կորսնցներ: ԺԹ. դարու կիսուն, գիւղը կը վերականգնի, թէև շատ ընտանիքներ հոս միայն ամրան եղանակին կը յայտնուին: Բնակիչները մեծ մասով բողոքականութեան կը յարին: Կիղիցիկի տարածքին գերեզմանատունը կը շարունակէ գործածուիլ երկու համայնքներուն կողմէ: Գիւղի փոքրաթիւ առաքելականները չեն կրնար վերականգնել եկեղեցին:

Կիղիցիկի տարածութեան մէջ քանի մը փշոտ կաղնիներ կան: Անոնցմէ ցախ ու փայտ կտրելը մեղք կը նկատուի: Կը հաւատան, որ փորձանքներ կը բերէ, անբուժելի հիւանդութիւններու պատճառ կը դառնայ, նոյնիսկ օրինակներ կու տան: Անասուններու համաճարակէ ու այլ հիւանդութիւններէ վախցած գիւղացիք իրենց այծերու հօտերը կը քշէին ուխտատեղի: Խորանին պատուանդանին վրայ ցատկոյ առաջին կենդանին մատաղցու կ'ընտրէին ու տեղոյն վրայ կը զենէին: Ասիկա հօտը հիւանդութիւններէ կը փրկէր: Խորանին կից գտնուող փշոտ կաղնին այժմ վիթխարի ծառ է, ցողունը երկու գրկաչափ հաստութիւն ունի: Աճման ընթացքին խորանի պատը հետզհետէ մնացած է ցողունին մէջ: Անոր մէջ կիսովին թաղուած քանի մը քարեր տակաւին կ'երեւին ծառի մէկ հասակ բարձրութեան բունին վրայ: Մէկուն տակ գոյացած խոռոչին մէջ ուխտաւորներ մետաղադրամներ կը դնեն, իսկ ծառին տակ ուխտի աքլորներ կը մորթեն: Կիղիցիկի գօրութեան հաւատացած են նաեւ ալեւիներն ու թուրքերը (նկար18):

Կիղիցիկներու շարքին կը դասուի նաեւ Ծովու թաղի Ս. Ստեփանոս մատուռը, որ թէև նոր է, բայց կառոյցով մման է կիղիցիկներուն: Գարատուրանի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ քահանայ Տէր Պետրոս Բարուճեանի քաջալերութեամբ գիւղացիք կը ձեռնարկեն թաղին մէջ նոր մատոռան մը շինութեան, որ նաեւ կը գործածուի իբրև դպրոց: Ան 14x7 մ. տարածութեամբ ու հաստաբետ պատերով շէնք մըն է, որուն քարը գիւղացիք կը կտրեն քովի

քարահանքէն ու կիրն ալ հոն կը պատրաստեն: Խորանի ցցուածքը հիւսիս-արեւելեան պատին է: Կողքի պատերուն իւրաքանչիւրին վրայ ունի երկու զոյգ հանդիպակաց պատուհաններ: Տանիքը տափակ է, հողածածկ, որ կը կենայ փայտեայ երկու սիւներու վրայ հանգչած էշերու վրայ: Ներսի պատերը եղած են հողէ ձեփ: Դրան վրայ գետեղուած մարմարէ քարը ունի խաչաքանդակ եւ *ՌՅՕԷ, 1908*, իսկ մկրտութեան աւագանը՝ *1915 Փետր. 13* արձանագրութիւնները: Խորանի սեղանը ունի մարմարէ երկու զարդաքարեր: Եկեղեցոյ կոչնակը կախուած էր բակի ծառին վրայ: 1908-1947 թուականներուն Գարատուրանի Տէր Պետրոս քահանան ամէն ամսուան վերջին Կիրակին կը պատարագէր այս մատուռին մէջ (նկար 19 եւ 20):

Ֆրանսահայ Երկիր եւ Մշակոյթ Միութիւնը վերանորոգեց ծածկը, պատուհաններն ու դուռը, ամրացուց պատերը: Կայ արձանագրութիւն. *Ս. Ստեփանոս Եկեղեցի Հայոց, նորոգեցաւ յամի տեսոն 1987, արդեամբ հայ ժողովրդեան*: Անկէ ետք տարին մէկ անգամ հոս պատարագ կը մատուցուի եւ լուռ օրերուն հայ եւ օտար, քրիստոնէայ եւ այլազգի մեծ թիւով այցելութիւններ կ'ունենայ: Յատկապէս զաւակ ունենալու խնդրանքով կիներ կը դիմեն անոր օգնութեան: Կը հաւատան անոր զօրութեան: Կը գտնուի Գարատուրանի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ թաղականութեան խնամքին տակ:

Նկար 1. Ս. Գեորգի կողքին գտնուող քարէ կամարապատ ծածկով կիսաքանդ շէնքը

Նկար 2. Ս. Սարգիս եկեղեցոյ արեւելեան կիսաշրջանաձեւ պատը՝ ներսէն դիտուած: Այժմ՝ ամբողջապէս քանդուած

Նկար 3. Քեօքքինէի Ս. Ստեփանոս կիղիցիկի մօտեկայքէն գիւղի Աւետ, եկեղեցի փոխադրուած խոյակ

Նկար 4. Ս. Գեորգի շրջակայքէն գտնուուած սիւնի խարխախ եւ խոյակ

Նկար 5. Ներքի գիւղի աղբիւրը՝ քովի կիղիցիկէն հոն տեղադրուած խաչքարով

Նկար 6. Ներքի գիւղի 2017-ին վերանորոգուած աղբիւրը: Խաչքարը Մարտ 2018-ին գիւղ ներխուժած ծայրահեղ իսլամիստներու գնդակներուն թիրախ դարձած էր

Նկար 7. Արամո գիւղի 1907-ին վերակառուցուած Ս. Ստեփանոս եկեղեցոյ հարաւային պատին ագուցուած նախկին կառոյցի խաչքարերէն մէկը

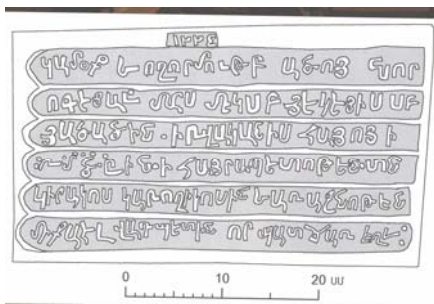
Նկար 8. Արամո գիւղի մօտիկ Ս. Աստուածածնայ վանքի Ս. Գեորգ եկեղեցին, մասնակի վերանորոգութեան ենթարկուած է 1903-ին

Նկար 9. Արամո գիւղի մօտիկ Ս. Աստուածածնայ վանքի Ս. Գեորգ եկեղեցոյ ներքնամասը: Գանձախոյզներ բոլորովին վերջերս քանդած են խորանին սեղանը ու բացած երկու մարդահասակ խորութեամբ փոս մը

Նկար 10. Քեսապցի ուխտաւորներ Պալլումի ուխտավայրին մէջ, 1939-ն առաջ

Նկար 11. Քեսապի Ս Աստուածածին նախկին կիղիցիկէն պահպանուած 1809-ի արձանագրութիւնը. գրչագիրը տե՛ս Բաֆֆի Քորթոշեան, Քեսաբի շրջանի պատմական յուշարձանները, ՀՃՈՒ հիմնադրամ, Երեւան, 2014, էջ 8

Ս յ 114 112 6 9 0 1 7 0
Ա Ն Ո Ւ Ջ Ս Ր Բ Ո Յ Ն Գ Է Ո Ր Դ Ա Յ
Տ Ի Ն Վ Կ Ե Լ Ե Դ Գ Դ Մ Ե Յ Ի
Ա Է Ե Կ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ

Նկար 12. Ս. Գեորգի արձանագրութեան գրչագիրը. տե՛ս Բաֆֆի Քորթոշեան, Քեսաբի շրջանի պատմական յուշարձանները, ՀՃՈՒ հիմնադրամ, Երեւան, 2014, էջ 21

Նկար 13.
Գարատուրանի ծովամերձ Ս.
Գեորգի արեւելեան պատի
խորշը՝ խորանը

Նկար 14.
Գալեմտերեան-Մանճիկեան
թաղի կիղիցիկի հարաւային
պատէն անկիւն մը եւ
խաչքարը

Նկար 15.
Ս. Մարութի կեդրոնական
խորանը

Նկար 16.
Ս. Մարութի ընդհանուր տեսքը՝ վերջերս
ցանցապատուած կեդրոնի խորանով

Նկար 17.
Ներքի գիւղի կիղիցիկէն մնացած երկու
սրբատաշ քար՝ սրբազան կաղնիին տակ

Նկար 18. Քեօրքիւնէի Ս. Ստեփանոսը. հաստաբետտ կաղնիի բունին կ'երեւին խորանի քանի մը քարերը

Նկար 19. Գարատուրանի Ծովու թաղի Ս. Ստեփանոսը

Նկար 20. Ս. Ստեփանոսի դրան առջև սրբացուած դափնին

Акоп Чолакян – Древние церковные структуры Кесабского района до разделения конфессий

В статье на основе полевых исследований, бесед с народом и письменных источников представлены церковные структуры Кесаба, которые местные жители называли “кихицик” (“небольшие церкви”). “Кихицик” – это небольшие церкви сельских или районных общин с прилегающим кладбищем. Это позднесредневековые структуры, заброшенные и разрушенные вследствие насилия, совершенного со стороны Османской империи по отношению к населению, стихийных бедствий, это места паломничества, у которых есть просители и посетители начиная с XIX века до сих пор.

Hakob Cholakyan – The Ancient Churches of The Kessab Region before the Division of Denominative Communities

Based on field research, popular talks and collections of sources, the article presents the church-domed structures of the Kessab region, which are called Gighitsigs - small Armenian churches. The Gighitsigs are small churches in rural or district communities surrounded by a cemetery. These are late medieval structures, abandoned and demolished as a result of the violent movements of the Ottoman Empire, natural disasters and the 19th century denomination conflicts. Some of them have solicitor visitors to this day and they are pilgrims.

Ներկայացվել է 23.11.2018

Գրախոսվել է 18.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019